

13
Plezay to Hensch

"Glycine in reduplicate Zeegevoegde"

9(47.925)

7-62

1930

8412

19 AUG 2006

28-5-30

Յաւելում ԵՐԵՒԱՆ-ի

Թիւ 2

ԻՆՉՊԵՍ ԾՆԱԻ

“ԱԶԱՏ ՈՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ”

7.925)

-62

Պ Ա Ր Ի Ջ

Տպարան Պ. ԷԼԷԿՏԱՆ

1930

9 (47-925)

ԿԲ 62 48.

ԻՆՉՊԷՍ ԺՆԱԻ
“ԱԶԱՏ ՈՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ”

30438

30438

Դաշնակցութիւնը կը յայտարարէ թէ իր պայ-
քարներուն, զոհողութիւններուն չնորհիւ է որ ձեռք
բերած է «Ազատ ու անկախ Հայաստանը»:

Ան պարզապէս կը խարէ ժողովուրդը:
Դաշնակցութիւնը Մայիս 28ը կը տօնէ իբրև
յաղթանակի, իբրև ուրախութեան օր մը:

Ան դարձեալ կը խարէ ժողովուրդը, որովհետև
Մայիս 28ը եղած է ո՛չ թէ յաղթանակի, այլ պար-
տութեան օր մը, ո՛չ թէ ուրախութեան, այլ սուգի
օր մը:

Կ'ուզենք դիմել պատմութեան, ապացուցանելու
համար այս բոլորը:

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

1917ի փետրուարին կը ծագի ոռոտական առաջին
յեղափոխութիւնը, որը իշխանութեան գլուխ կը բե-
րէ կազեաները, սօցիալիստ-յեղափոխականներն ու
մենչեվիկները «Ժամանակաւոր կառավարութիւն» ան-
ուան տակ, սպասելով Համառուտական Սահմանադիր
Ժողովի գումարումին:

30438

Նոր բեթիմին հետեւանքը այն կըլլայ Կովկասի մէջ, որ փոխ-արքայութիւնը կը վերնայ, Նիկոլա Նիկոլանովիչը կը հեռանայ ու Կովկասը կը կառավարուի «Առանձին Կոմիտէ»ի մը միջոցով, զոր կը նշանակէ ժամանակաւոր կառավարութիւնը, 1917 թուի մարտին:

Առանձին Կոմիտէն կը բաղկանար երկու վրացիներէ՝ Ա. Չխենկելի և Գ. Ապաշիձէ, մէկ ուսէ՝ Խարլամով, մէկ թուրք-թաթարէ՝ Գաֆարով, և մէկ հայէ՝ Մ. Պապաջանեան:

Ահա՛ այդ ժամանակ կը կազմուին հայ, վրացական եւ թուրք-թաթարական Ազգային Խորհուրդները, որոնք իրենց ազգայնական ձգտումներով հող կը պատրաստեն Կովկասի ապագայ ազգամիջեան պատերազմներուն և քառսին:

Ի՞նչ ոգի կը կրէ հայ Ազգային Խորհուրդը, ի՞նչ գործ կը տեսնէ: Խօսքը տանք Լէօին:

«Խորհուրդի անդամների մեծամասնութիւնը ի հարկէ զաշնակցականներից էր, բայց միւս կուսակցութիւններն ալ ունէին իրենց ներկայացուցիչները, համեմատ իրենց ունեցած պատգամաւորների թւի. մի հատ տեղ էլ տուել էին անկուսակցականներին, Ստեփան Մամիկոնեանին:

«Այստեղ ահա՛, յեղափոխութեան մէջքի վրայ նշտած՝ հասարակական դիրքի բարձրերն էր թեւակոխում մի մարդ — Աւետիս Ահարոնեանը: Նա ընտրուում է Ազգային Խորհուրդի նախագահ: Ազգային Խորհուրդներ իրենց համար ընտրեցին նաև վրացիներն ու թուրքերը: Դրանք իսկապէս ազգային կա-

ռավարութիւններ էին, իւրացնում էին գերագոյն վարչական գործառնութիւններ — տուրքեր նշանակել, զօրաժողով յայտարարել, և այլն . . .

«Ես մի երկու անգամ եղել եմ Ահարոնեանի թագաւորութեան մէջ, Ազգային Խորհրդում . . . : Գործերը բաժանուած էին պատշաճաւոր մինիստրութիւնների մէջ. գիտէի որ պատերազմական մինիստրը Ստեփան Մամիկոնեանն էր, Ֆինանսների մինիստրը՝ Սամսոն Յարութիւնեանը. ինքը նախագահը վարում էր արտաքին գործերը, և այլն, ըստ կարգին: Ի՞նչ պաշտօն ունէր Նիկոլ Աղբալեանը. հաստատապէս չգիտեմ, կարծեմ Խորհուրդի քարտուղարն էր: Բայց այդ չէ գլխաւորը: Նա զբաղւում էր մի փոքրիկ սենեակում, իսկ սենեակի պատից կախուած էր մի շատ մեծ աշխարհագրական քարտէզ, որի վրայ հաստ գունաւոր շերտով նշանակուած էին Հայաստանի սահմանները: Սյս սահմանագիծը նրա սեփական աշխատանքն էր: Ամէն մէկին մօտեցնում էր քարտէզին և սկսում էր բացատրութիւններ տալ: Սահմանագիծը երկույստկութիւն ունէր — բնական և ազգագրական բաժանումներ: Ձիշտ որ նա շատ խնամք էր թափել այդ աշխատանքի վրայ. նա գիտէր իւրաքանչիւր լեռ, իւրաքանչիւր փոքրիկ դիւղ: Բնական բաժանումների կողմից սահմանը միանգամայն կայուն և ապահով էր: Բայց ազգագրական բաժանումների կողմից գիծը յաճախ խանգարում էին թիւրքաբնակ գիւղերը, խմբերով թէ հատ-հատ: Բայց այս մեծ հոգս չէր Ազգային Խորհուրդի աշխարհագրագէտի համար: Այդ ազ-

գազրական խոչընդոտները նա վերացնում էր դաշնակցական հուշակառու «սրբել-մաքրելու» միջոցով: Աղբալեանը աջ ձեռքի բոլոր մատները կիսով չափ թիակաձեռ դնում էր այդ թրքական սահմաններից դուրս, ցոյց տալով, թէ թուրք ազգաբնակիչները դուրս կը չպրաուի սահմանի այն կողմը և այսպիսով կը վերականգնուի այս կամ այն տեղի զուտ անխառն հայկականութիւնը: Չարմանայի սէր ունէր այդ շնորհալի գրողը դէպի թուրք գիւղերի սրբումն ու մաքրումը: Եւ ես յիշում եմ մի ժողով, ուր երբ Նիկոլ Աղբալեանը վեր կացաւ և յայտարարեց թէ Անիի մօտ եղած քիւրդ գիւղերը «մաքրուած» են, Միքայէլ Պապաջանեանը խոնարհեց դէպի ինձ և Սամսոն Յարութիւնեանը և ասաց. «Մինիստր պօ Պօղոսմեմըմ դելամ» — (Չարդերու նախարար):

«Ուրեմն, դաշնակցական տաքտիկն, դործողութեան եղանակը մնում էր հինը . . . Վթիւրքաց Հայաստանի հարցը չէր այժմ, ուզում էին Հարաւային Կովկասում մի Հայաստան, որ չունենար իր մէջ կամ շատ քիչ ունենար թիւրքութիւն: Եւ ո՞րքան նոր աղէտներ ծնուեցին այս ապուշ ցանկութիւնից հայ ժողովուրդի համար . . . »

Վհնականաբար նոյն ազգայնամուրական թոյնով վարակուած էին և վրացի ու թուրք-թաթար Աղբալեան Խորհուրդները, որոնք կը բաղձային ունենալ միապաղ ու միատարր Վրաստան ու Աղբալեան, «սրբենք-մաքրենք» ի մեթոտներով . . .)

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Կը պայթի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը: Վրացի մենչեվիկ լիտրըները, Չխէիձէ, Ծերեթելի կ'ապաստանին Կովկաս: Ատելութեամբ վառուած դէպի պոլշեվիկեան յեղափոխութիւնը, այդ մարդիկը, որ ցարիզմի ժամանակ ամենաթուենդ կողմնակիցներն ու պաշտպաններն եղած էին միացեալ ու մեկ Ռուսասանի, կը սխիւն դաւաճանել իրենց հաւատամքին և կ'աշխատին Կովկասը Ռուսաստանէն բաժնել: Այդ դործին համար անոնք զօրեղ աջակից մը կը գտնեն Մուսավաթի մէջ, որ իր պանթուրանական, պանթուրքական ձգտումներով կը կռուէր ո՛չ միայն սովետական, այլ և առ հասարակ Ռուսաստանի դէմ:

Հայ պուրժուազին, նախ՝ իր աշխարհագրական ու քաղաքական դիրքին բերումով, յետոյ այն պատճառով, որ թոյլ էր ու չըջապատուած վրացի ու թաթար ֆէօտալիզմի յարձակողական նացիոնալիզմով, կողմնակից էր ռուսական օրիննացիայի: Ան շատ լաւ կըմբռնէր, որ առանց ռուսական «հովանի» ին, չէր կրնար հանդիսա ընել: Վրացի և թուրք նացիոնալիզմները այս բանին համար ալ սրտանց կատէին Հայերը:

1917ի նոյեմբերին կը յայտարարուի թէ Անդրուկովասը պիտի ունենայ կառավարական նոր կազմակերպութիւն մը, փոխանակ Առանձին Կոմիտէին, մինչեւ Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի գումարումը: Այդ կառավարութիւնը Սէյմի, (տեղական պար-

լամենտ) կառավարութիւնն է: Բայց մինչև Սէյմի գումարումը՝ ծնունդ կ'առնէ մարմին մը՝ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատ անունով, ուր գերակշիռ դեր կը կատարեն նախ մենչեիկները, յետոյ մուսավաթականները:

Կոմիսարիատը առաջին քայլը կ'առնէ Կովկասը և. Ռուսաստանէն անջատելու համար. կը յայտարարէ զօրացում Կովկասի ճակատի ռուսական բանակին, զէնքի սակ պահելով միայն այդ բանակին մէջ զըստնուող ազգային՝ վրացի, թաթար, հայ զօրամասերը:

Պարզ է, ուրեմն, որ այն պնդումը թէ ռուսական բանակը պոլշեիկեան յեղափոխութենէն յետոյ թողուց հեռացաւ Կովկասէն, անպաշտպան ձգելով այս վերջինը, անամօթ սուտ մըն է:

Մուսավաթականները, իրենց մեղսակից ունենալով մենչեիկները, ինչպէս և դաշնակները, քանի որ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը կազմուած էր երեք կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէն, սկսան յարձակիլ ռուս զիւղերուն վրայ, «սրբել մաքրելու» նպատակով: Այդ գազանները կը պաշարէին նաև զօրացրումի հետեւանքով իրենց երկիրը վերադարձող ռուս զինուորները, կը կողոպտէին, յաճախ կը սպաննէին զանոնք, տիրանալու համար անոնց գեներուց: Շամխորի մէջ մենչեիկներն ու թաթարները թակարդ մը լարեցին նոյն իսկ ռուս զօրամասի մը, որ կը բաղկանար 3.000 հոգիէ ու ջարդեցին ոչ միայն զինուորները, սպաները, այլ մինչև իսկ այս վերջիններուն կիներն ու երախաները . . .

Ռուսական բանակի արձա՛ումով, Կովկասէն կ'անհետանային ռուսական իշխանութեան հետքերը: Իրենք իրենց զլխուն մնացած Կովկասեան հակայեղափոխականները սկսան ուտել զիրար: Հայ-թաթարական ընդհարումները ծայր տուին, ճի՛շդ ինչպէս 1905-1906 թուականներուն: Մուսավաթականները չէին ձգեր, որ հայերը ճամբորդեն երկաթուղիով, կայարաններէն կ'իջեցնէին զանոնք ու կը մորթէին: Իսկ դաշնակները զբաղուած էին «սրբելով ու մաքրելով» Սուրմալուի գաւառի թուրք ազգաբնակութեան մեծ մասը:

Եւ մտածե՛լ որ այս բարբարոս փոխ-յարաբերութիւններու մէջ գտնուող կազմակերպութիւններն էին որ իրենց ներկայացուցիչներուն ձեռքով՝ բազմած փոխարքայի պալատը, իբրև անգամ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատին, կ'ուղէին կառավարել երկիրը համբարաշխարհ:

1918 թ. յունուարին կը գումարուի վերջապէս Սէյմը: Մինչդեռ վրացիներն ու թուրքերը կը մասնակցին իրենց այլ և այլ կուսակցութիւններով օրէնրդրական այդ ժողովին, Հայերը, բացի դաշնակներէն, ո՛չ մէկ ուրիշ ներկայացուցիչ ունէին: Գաշնակցութիւնը կը յոխորտար թէ ինքը կը կազմէ ամբողջ հայութիւնը և իրմէ դուրս հայութիւն չկայ:

1917 թ. դեկտեմբերին կնքուած էր զինադադար մը էնվէր փաշայի և Կովկասեան բանակներուն միջև և որոշուած էր սահմանագիծ մը, ուրկէ չպիտի կրնային անցնել երկու կողմի ուժերը:

1918 թ. սկիզբները թուրք հրամանատարութիւնը կ'առաջարկէ հաշտութեան բանակցութիւններ սկսիլ Անոր նպատակն է ո՛չ թէ հաշտութիւն, այլ խաղալ կարգ մը ինտրիգներ, որոնց շնորհիւ Կովկասը պիտի ստիպէ պաշտօնապէս խզել իր կապը Խորհրդային Ռուսաստանէն, որպէս զի իր ձեռքերը ազատ զգար Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի պարտաւորութիւններէն:

Արդարև այդ դաշնագրի հիման վրայ Վեհիբ փաշայի բանակը իրաւունք չունէր անցնելու Կարս-Արգահան-Բաթումի գծէն, մինչդեռ Երիտասարդ թուրքերը մտադրած էին, իրականացնելու համար իրենց համաթուրքական ծրագիրը, իջնել Բագու, տարածուիլ Դաղստան, և այլն:

Կովկասը Ս. Ռուսաստանէն անջատուելուն պէս, Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը չէր կրնար այլևս խոչընդոտ մը ըլլալ թուրք բանակի յառաջխաղացութեան դէպի Կովկասի սիրտը:

Դաշնակցութիւնը հիանալի կերպով ծառայեց թրքական այս ծրագրին: Փոխանակ պինդ կպելու Մոսկուային և Բրեստ-Լիտովսկիի դաշնագրին, տարուած իր նացիոնալիստական ցնորքներով, կողմնակից հանդիսացաւ պատերազմի, գերադասելով սակաւաթիւ պուրժուազիի շահը հայ աշխատաւոր ճնշող մեծամասնութեան շահէն, երես դարձուց Մոսկուային, բոլորնց ցոյց տուաւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան:

Կովկասի ամբողջ ռազմաճակատը կը պաշտպանուէր հայ ուժերով, որոնք քայքայուած, պարտասած

էին, իւրաքանչիւր գունդ հազիւ 200էն 400 զինուորուէին:

Ն Հակառակ այս անմխիթար կացութեան, Ա. Չամալեանը ճակատէն հանգստացնող լուրեր բերած էր, ան կը հաւատացնէր թէ թրքական բանակը կազմալուծուած է, թէ թուրք զինւորները, սովահար՝ դասալիք եղած են, թէ ճակատի 7 վերստ տարածութեան վրայ ո՛չ մէկ թուրք զինւորի չեն հանդիպած հայ զօրքերը:

Ազգային Խորհուրդը՝ սրտապնդուած այս սուտ ու խարդախ տեղեկատուութենէն, սկսաւ ռազմաչունչ կոչեր հրատարակել, հրաւիրելով հայերը երթալ «հայրենիքը» պաշտպանել: Զօրքի հետ կը հաւաքուէր, բնականաբար, դրամ ու նուէր:

Դաշնակներու ռազմասիրութիւնը հայ ժողովուրդի կենսական շահերուն դէմ բացայայտ դաւաճանութիւն մը կը կազմէր այն պատճառով մանաւանդ որ ան շատ լաւ գիտէր թէ մուսավաթականները ոչ միայն չէին ուզեր կռուիլ թուրք բանակին դէմ, այլ և, ընդհակառակը, ամէն միջոցներով կ'աշխատէին զիւրացնել անոր արշաւանքը մինչև Բագու:

Դաշնակ շէֆերը շատ լաւ գիտէին նոյնպէս որ վրացիները, նասիոնալիստներէն սկսած մինչև սոցիալիստ մէնչեվիկները, պիտի կռուէին այնքան ժամանակ, որքան պէտք պիտի ըլլար պաշտպանելու համար Բաթումը:

Ամէն պարագայի մէջ մերժել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, կը նշանակէր հայ տանջուած, սպառած

զանգուածները ողջակէզ դարձնել թուրք անզուսպ իմպերիալիզմին:

Դաշնակցութիւնը՝ ծնած ու մեծցած արիւնոտ արկածախնդրութիւններու մէջ, չէր կրնար չնետուիլ այդ նոր, սարսափելի արկածախնդրութեան զիրկը:

Եւ սակայն մինչդեռ Դաշնակցութիւնը աւելորդ զոհեր կը պատրաստէր թրքական թնդանօթներուն համար, Վեհիբ փաշան բռնաբնրելով զինադադարը և զինադադարով որոշուած սահմանագիծը, կը շարժի դէպի Երզնկա, զոր կը պաշտպանէր Մուրատի հրոսախումբը, կը գրաւէ քաղաքը ու կը յատաճանայ դէպի Էրզրում, յայտարարելով որ կանգ պիտի առնէ միայն ուսական զօրքերուն առջեւ:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Անդրկովկասի կոմիսարիատը տեսնելով կացութեան ծանրութիւնը, կը շտապէ ընդունիլ թուրք հրամանատարութեան առաջարկը՝ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու: Այդ բանակցութիւնները տեղի պիտի ունենային Տրապիզոն: Կոմիսարիատը լիազօր պատուիրակներ կը նտրէ: Պատուիրակութեան մէջ կը մտնեն չորս վրացի՝ երկու մենչելիկ, մէկ սոցիալիստ ֆէտէրալիստ եւ մէկ նացիօնալ-դէմոկրատ. հինգ թուրք-թաթար՝ երկու մուսաւլաթական և երեք սոցիալիստ զանազան գունաւորումներով և երկու հայ՝ երկուքն ալ դաշնակցական՝ Քաջազնուցի և Խատիսեան: Պատուիրակութեան նախագահ կը նշանակուի

մենչելիկ Զիւենկէլին: Թուրք պատուիրակութեան մէջն է տխրահուշակ Ռասուլ Զադէն: Վրացիները, թուրքերը և Հայերը կը տանին իրենց հետ զինւորական և այլ բազմաթիւ խորհրդականներ, հայ խորհրդականներուն մէջ են նաև Ռուբէն փաշան և Լէօն:

Պատուիրակութեան կուտան միաձայնութեամբ հրահանգներ պաշտպանելու երկու գլխաւոր կէտ.—

1. Զիջել թուրքերուն 1914ի սահմանները, այսինքն պատերազմի ընթացքին ուստ բանակին կողմէ գրաւուած հողամասերը միայն և հետեւաբար չտալ ո՛չ Կուսքը, ո՛չ Արտահանը և ո՛չ Բաթումը, 2. Պաշտպանել թրքահայաստանի ինքնավարութեան սկզբունքը, թուրք պետութեան շրջանակին մէջ:

Պէ՛տք կայ նկատելու որ երկրորդ պահանջը՝ որը չորուած էր, ինչպէս ըսինք, միաձայնութեամբ, ընդունուած էր թուրքերուն և վրացիներուն կողմէ յետին նպատակով: Վրացիները պարզապէս սակարկութեան նիւթ մը պիտի դարձնէին փրկելու համար, եթէ կարելի էր, Բաթումն ու Արտահանը, իսկ թուրքերը կը մտածէին զէնք հայթայթել Պոլսի կառավարութեան՝ վիժեցնելու համար Տրապիզոնի բանակցութիւնները և շարունակելու գրոհը, քանի որ անվիճելու փաստ մըն էր թէ ոչ միայն թուրք-թաթարները, այլ և վրացիները կողմակից չէին «հայկական դատին»:

Պատուիրակութիւնը դեռ ճամբայ չընկած, Խորհրդային Ռուսաստանը կը փութայ փրկութեան գերան մը երկարել Կովկասի խեղճուողներուն:

Բաթումի մէջ կըստացուի Կարախանի ստորագրութեամբ ուստի մը, որ կը յայտնէ թէ Խ. Ռուսաստանի և Գերմանիայի ու անոր զինակիցներուն միջեւ կնքուած է դաշնագիր մը Բրէստ-Լիտովսկի մէջ, որուն համաձայն թուրքիային կը վերադարձուին 1878ին կորսնցուցած Բաթումի, Արդահանի և Կարսի սահմաքները:

Խ. Ռուսաստանը այդ գիմուսը կընէր Անդրկովկասեան Կոմիսարիատին, համոզուած ըլլալով որ Կովկասը՝ տկարացած ու պառակտուած՝ չպիտի կրնար դիմադրել թրքական արշաւանքին: Բայց վրացիները, թուրք-թաթարները, որոնց կը միանան դատարկամիտ դաշնակները, բարկութեամբ ետ կը մղեն իրենց երկարուած օգնութեան ձեռքը ու բողոքելով տօնքիչօղաբար Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրին դէմ, կը վճռեն երթալ Տրապիզոն բանակցելու համար:

Վեհիբ փաշան վերջին անգամ կը պահանջէ պարպել Բաթումը, Արդահանն ու Կարսը: Բայց Կոմիսարիատը դարձեալ կը մերժէ ու կը պնդէ բանակցութիւններու իր առաջարկին վրայ:

Երիտասարդ թուրքերը ուրախութեամբ կընդունին բանակցութեան առաջարկը՝ բայց ո՛չ թէ Բրեստ Լիտովսկի սահմանագծի մասին վիճելու նպատակով, այլ, ընդհակառակը, աւելի ծանր պայմաններ հարկադրելու համար Կոմիսարիատին:

Լէօն իբրեւ ականատես ու մասնակից անցուդարձերուն, հետաքրքրական ու համեղ յայտնութիւններ կ'ընէ: Այսպէս երբ պատուիրակները հաւաքուած էին

ծրագիր մշակելու, Պ. Խատիսեան կը յայտարարէ, մեծ հաճոյք պատճառելով թուրք-թաթար պատուիրակներուն, թէ Դաշնակցութիւնը որոշած է փոխել իր քաղաքական օրինատացիան և հետեւիլ այսուհետեւ արեւելեան՝ այսինքն թրքական ուղղութեան, փոխանակ արեւմտեան և հիւսիսային (ուսական) ուղեգծերուն:

Իսկ թաթարները ոգեւորուած կ'աշխատէին համոզել որ Կովկասի ժողովուրդներու կենսական շահը կը պահանջէ միանգամ ընդ միշտ վերջ դնել ուսերու տիրապետութեան և քչել զանոնք Կովկասէն:

Կովկասեան պատուիրակութիւնը հանելով Տրապիզոն, օրերով չի կրնար նոյն իսկ ցամաք իջնել նաւէն, որովհետեւ Պոլսի պատուիրակները չէին ժամանած դեռ: Թուրք իշխանութիւնները թոյլ կուտան միայն Տրապիզոն ցամաք իջնել Ռասուլ Զադէի նախազահուութեան տակ գտնուող թուրք-թաթար պատուիրակութեան, սր տեղեակ կը պահէ անշուշտ թուրք կառավարութիւնը կովկասեան պատուիրակութեան տրամադրութիւններուն, անոր տարակարծութիւններուն և լին.:

Թուրք կառավարութեան պատուիրակները զայրոյթով ու գայթակղութեամբ ետ կը մղեն «հայկական հարց»ի, Թրքահայաստանի ինքնավարութեան պահանջը, իսկ լսել անգամ չեն ուզեր Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի սակարկութեան մասին: Կարսը, Արդահանը, Բաթումը մաս կը կազմեն Կովկասին, իսկ Կովկասը՝ Ռուսաստանին, կըսեն թուրքերը, Եթէ Կովկասը կ'ուզէ նոր դաշնագիր կնքել թուրքիայի հետ, պէտք է որ նախ

յայտարարէ ինքզինքը Ռուսաստանէն անկախ պետութիւն:

Ինչ կարելի էր առարկել այսքան տրամաբանական պահանջի մը:

Թուրք-թաթար պատուիրակները ստիպողաբար կը պնդէին ընդունիլ թրքական առաջարկը: Վերացիները, սկսելով Չխենկելիէն, կը ջանային թուրքերուն հետ առաջին հանդիպումէն իսկ անջատ հաշտութիւն մը կնքել, Բաթումը փրկելու համար: Չխենկելիի աջ բազուկը, յայտնի չօլէն Վեչապելին, ֆէս դրած, գլուխը կը զարնէր ասդին-անդին այդ նպատակով:

Թուրքիան՝ կարճ կապելու համար, վերջնագիր մը տուաւ Կովկասի պատուիրակութեան, որպէս զի Բրեստ-Լիդովսկի դաշնագիրը ընդունին: Չխենկելին, տեսնելով որ ուրիշ ճար չկայ, հեռագրեց Կոնստանտինոպոլիսի թրքական վերջնագիրը, յանձնարարելով ստիպողաբար, որ Բրեստի դաշնագիրը ընդունուի:

Աէյմը մերժեց թրքական վերջնագիրը և հրամայեց իր պատուիրակութեան վերադառնալ Թիֆլիս: Միև կողմէ պատերազմ յայտարարեց Թուրքիային: Աէյմի մահմետական Ֆրակցիան կտրուկ կերպով հրատարեցաւ մասնակցիլ այդ պատերազմին:

Թուրքերը սկսան յառաջանալ, պատերազմական գործողութիւնները կը ծաւալէին արդէն Կարսի շրջակայքը: Սարիղամիշն ինկած էր: Ռազմական գործողութիւններու ջախջախիչ բեռը կը տանէին միայն հայ զօրախտ զինուորները:

Քաջազնունին մանրամասն գեկուցումով մը, որուն մէջ կը հաստատէր թէ անկարելի էր պատերազմ մղել Թուրքերուն դէմ, կ'առաջարկէր խորհրդակցական ժողովի մը մէջ ընդունիլ Բրեստ-Լիդովսկի դաշնագիրը և հաշտութիւն կնքել: Բայց նորէն հրապարակ կու գայ դաշնակցական տօնքիչտութիւնը. «Մենք ուժ ունինք, մենք կը դիմադրենք, ևն»:

Աէյմի ռազմատենչ տրամադրութիւնը երկար չտեւեց: Կառավարութիւնը հրատարեցաւ և կազմուեցաւ նորը՝ Չխենկելիի նախագահութեամբ, որը անմիջապէս բանակցութիւններ սկսաւ թուրք հրամանատարութեան հետ: Չխենկելին՝ քանի մը աննշան նախարարական աթոռներ տուեր էր նաև դաշնակցականներուն, բայց առանց նախարարական ժողով մը իսկ գումարած ըլլալու, հետեւաբար առանց իր հայ պաշտօնակիցներու գիտութեան, կը հրամայէ անմիջապէս յանձնել Կարսը Թուրքերուն: Դաշնակցական նախարարները հրատարական կուտան, բայց երկու օր յետոյ ետ կ'առնեն իրենց հրատարականները, չզրկուելու համար իշխանական աթոռներէն: Կարսի շրջանի ամբողջ հայութիւնը յանկարծակիի եկած՝ կը թողու ամէն ինչ ու կը սկսի փախչել: Մայր կուտայ կործանարար գաղթականութիւնը:

3183

1004
30438

ՍԷՅՄԸ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐԷ ԿՈՎԿԱՍԸ ԱՆՋԱՏՈՒԱԾ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԷՆ

Կարսի գնով զինադադար կնքուեցաւ և հաշտութեան նոր բանակցութիւններ սկսուեցան Բաթումի մէջ:

Սէյմը՝ Թուրքերու պահանջին վրայ՝ ապրիլ 9ին՝ Անդրկովկասը յայտարարեց անկախ հանրապետութիւն՝ կարենալ բանակցելու համար Բաթումի մէջ Պոլսի կառավարութեան հետ:

Ահա՛ այդ րոպէէն կը սկսի Անդրկովկասի ամբողջ աշխատաւորութեան արիւնոտ գողգոթան:

Մուսավաթականները, որ մերժած էին մասնակցիլ Սէյմի Թուրքիայի դէմ յայտարարած պատերազմին, շտապեցին պատուիրակներ ղրկել Բաթում, մասնակցելու համար հաշտութեան բանակցութիւններուն:

ԲԱՅՈՒՄԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այստեղ, Անդրկովկասի պատուիրակութեան՝ որուն կը նախագահէր դարձեալ նոյն Չիսնկելին և որուն կը մասնակցէին Քաջագունին, Խատիսեան և Մ. Պապաջանեան, կը սպասէր նոր ցաւագին անակնկալ մը: Խալիլ պէյ, դատական նախկին նախարար ու Թուրք Երեսփոխանական ժողովի նախագահը, բանալով հաշտութեան ժողովը կը յայտարարէ թէ Թուրքիայի

հաշտութեան պայմանները այն չեն, ինչ էին Տրապիզոնի մէջ: Հասկանալի է:

Ապրիլ 11ին, Կարսը մենչեւիկներուն կողմէ դաւադրօրէն Թուրքերուն յանձնուելէ յետոյ, վեհիբ փաշայի բանակը յառաջ կը շարժուէր Բաթումէն, որ ընկած էր Թուրքերուն ձեռքը, գրեթէ առանց դիմադրութեան, մարտ 31ին, դէպի Թիֆլիս և Կարսէն ու Ալեքսանդրապոլէն դէպի Բագու, պատճառելով գաղթ, դասալքութիւն և անպատմելի խուճապ:

Հետաքրքրութենէ զուրկ չէ վեր առնել թէ ինչպէս ինկաւ Ալեքսանդրապոլը:

Թուրք հրամանատարութիւնը կը պահանջէ վերջնադրով մը Չիսնկելիէն, Բաթումի մէջ, չորս օրուայ ընթացքին յանձնել Ալեքսանդրապոլը Թուրքերուն: Անդրկովկասեան պատուիրակութեան նախագահը, փոխանակ այդ վերջնադիրը հեռագրով հաղորդելու Թիֆլիս, թղթատարով չը դրկէ:

Մինչև նամակը կը հասնի, չորս օրուան պայմանաժամը կը լրանայ ու Թուրք բանակը յանկարծ կը սկսի ուժակոծել Ալեքսանդրապոլը: Ինչպէս Կարսի, նոյնպէս Ալեքսանդրապոլի հսկայական պահեստները կ'անցնին թշնամիին ձեռքը: Ժողովուրդը սարսափահար կը փախչի դէպի Ղարաքիլիսէ: Կը փախչի և հայ բանակը: Զօրավար Նազարբեգով նահանջելով դէպի Դիլիջան, յուսահատական հեռագիրներ կ'ուղարկէ Թիֆլիս, Ազգային Խորհուրդին թէ՛ իր մօտ մնացած են միայն 300 հոգի և իրեն կը մնայ միայն գերի իյնալ Թուրքերու ձեռքը:

“ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ” ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ
ԿԱՍ՝ ԻՆՉՊԷՍ ԹՈՒՐՔ, ՎՐԱՅԻ ՈՒ ՀԱՅ
ԻՐԵՆՅ ԳԼՈՒԽՆ ԱՌԱԾ ԿԸ ՓԱԽԶԻՆ

Վեհիբ փաշայի արշաւանքը դէպի Բագու, թուքով կպցուած Անդրկովկասեան Հանրապետութեան դիմադրական ուժին խորտակումը անողորմ թշնամուն առջեւ, բարոյալքումն ու խուճապը կը հասցնեն իր դադաթնակէտին: Մենչեւիկները առաջինը կը մտածեն փրկել իրենց մորթը, գերմանական իմպերիալիզմին հետ լեզու մը դռնելով: Տրապիզոնի մէջ, Պոլսի կառավարութիւնը իր աշխարհակալական ծրագիրներուն իրագործումը յաջողեցուցած էր կովկասը անշատել տալով Խորհրդային Ռուսաստանէն: Բաթումի մէջ, ան պահանջեց կովկասեան երեք ժողովուրդներու իրարմէ բաժանումը և առանձին պետութիւններու կազմութիւնը, աւելի լաւ տրորելու համար Հայերը: Ան իր նոր պայմանները յանձնեց ոչ թէ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան նախագահին, այլ առանձին, հայ թուրք, վրացի պատուիրակներուն: Թրքական եաթաղանին տակ, մենչեւիկ, դաշնակ ու մուսավաթ իրենց գլուխն առած փախսան ամենքը մէկ կողմ:

Խոսքը տանք այժմ Պ. Ա. Խատիսեանին (*):

«Մայիս 11ին տեղի ունեցաւ առաջին պաշտօնա-

Տես «Մայիս 28ը». հրատարակութիւն Դաշնակցութեան, Փարիզ, 1926:

կան նիստը, ուր մեր պատուիրակութեան նախագահը յայտարարեց, որ Անդրկովկասը հանդիսանում է անկախ պետութիւն, ի վիճակի է ինքնայոթար կերպով հաշտութիւն կնքելու և համաձայն է ընդունելու Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի պայմանները: Խալիլ բէյը, ի պատասխան մեր յայտարարութեան, ասաց, որ Տրապիզոնի բանակցութիւններից ի վեր շատ բան է փոխւել, որ այժմ այլևս կարելի չէ խօսիլ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի մասին և պէտք է ընդունիլ նոր պայմաններ: Այս խօսքերով նա յանձնեց մեր նախագահին հաշտութեան նոր պայմանները՝ ամփոփւած կնքւած պահարանի մեջ: Մենք գնացինք հիւրանոց և ծանօթացանք պայմաններին: Յիշում եմ շատ լաւ, թէ ինչպէս Քաջազնունին և ես նայելով պայմաններին կցուած քարտէսին՝ սարսափեցինք. — Ո՛չ միայն կարսը, այլև Ալեքսանդրապոլն ու Սուրմալուն էլ անցնում էին Թիւրքերին. մեզ մնում էր մի փոքրիկ կտոր հող՝ հազիւ 11,000 քառ. քիլոմետր: Մենք հաւաքուեցինք ժողովի և որոշեցինք, որ այդ պայմանները անընդունելի են:

«Պայմաններն ստանալու օրից — մայիս 11ից սկսած մինչեւ մեր վերադարձը Թիֆլիս, մայիսի 27ին, անցաւ 16 օր: Ինչե՞ր տեղի ունեցան այդ օրերի ընթացում:

«11դ օրերին նախապատրաստուեց կովկասի միութեան քայքայումը և երեք անջատ հանրապետութիւնների կազմութիւնը: Այդ 16 օրուայ ընթացքում պարզուեց ամենից առաջ, որ վրացիները միաժամանակ

✓ զազանի բանակցութիւններ վարելով Գերմանացիներին հետ, Բաթումում՝ զօր Ֆոն-Լոսովի միջոցով և Բերլինում գերմ. կառավարութեան հետ՝ ապահովել էին իրենց համար Գերմանիայի հովանաւորութիւնը և Վրաստանի սահմանների անձեռնմխելիութիւնը թիւրքական ներխուժման դէպքում: Միւս կողմից, Ադրբեջանցիները պաշտօնական և անպաշտօն բանակցութիւններով հրաւիրում էին Թիւրքերին դալ և զրաւել Ադրբեջանը: Հայերը մտում էին բառիս բուն նշանակութեամբ մինակ՝ երես-երեսի Թիւրքերի հետ: Մայիս 15ին գերման պատուիրակութիւնը արդէն Թիֆլիսումն էր և գերմանացի զինւորները պահում էին Վրաստանի սահմանները, իսկ մայիս 14ին Թիւրքերը, առանց նախազգուշացման, զրաւել էին Ալեքսանդրապոլը: Այսպիսի պայմանները Հայերին էլ թելադրում էին խնդրել Գերմանացիների պաշտպանութիւնը: Այդ քայլն և արաւ Հայոց Ազգ. Խորհուրդը, որի համար Համօ Օհանջանեան ու Արշակ Զահրաբեանը եկան Բաթում և ապա մեկնեցին Բերլին:

✓ Հայերի առանձնացումը չափազանց սուր կերպով զգացւում էր Բաթումում: Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անդամ Թաթարները — Գալինսկի, Խան-Խոյսկի, Ուսուպէզով — իրենց յաւակնատութիւնների մէջ այնքան հեռուներն էին գնում, որ նոյն իսկ Երեւանը համարում էին ոչ-հայկական քաղաք և Հայաստանին մայրաքաղաք էին թողնում Էջմիածինը:

«Այդ օրերին Բաթում եկաւ ծովային նախարար Զէմալ փաշան: Մայիս 22ին նա տեսակցութիւն ունե-

ցաւ կովկասեան պատուիրակութեան հետ: Թաթարների հետ նա խօսեց շատ սրտազին կերպով, Վրացիների հետ՝ բաւական ջերմութեամբ, Հայերի հետ՝ շատ չոր ու պղտկ: Մենք ժողովներ էինք ունենում համարեա ամէն օր, և հետզհետէ ստացւում էր ընդհանուր համոզում, որ Հայերը, Վրացիներն ու Ադրբեջանցիք կորցնում են ընդհանուր լեզու գտնելու հնարաւորութիւնը: Թաթարները պատրաստ էին անմիջապէս կընքել հաշտութեան դաշնագիր: Վրացիները փաստօրէն վերջ էին տուել պառնազմին: Պատերազմում էին միայն Հայերը: Մայիսի 24-29ի ընթացքին արիւնահեղ ճակատամարտներ էին տեղի ունենում Սարգարապատում և Ղարաքիլիսայում, որոնք ցոյց տուին հայ զինւորի ոյժն ու տոկունութիւնը:»

«Թիւրքերը՝ տեսնելով որ Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը պատասխան չի տալիս, սկսեցին շտապեցնել: Մենք՝ հայ պատուիրակներս, խնդրեցինք Թիւրք պատուիրակութիւնից, գոնէ Սուրմալուն և Ալեքսանդրապոլն ու երկաթուղագիծը թողնել Հայերին: Խալիլ բէյը, իր ասելով, հեռագրեց Պոլիս, բայց ստացաւ մերժողական պատասխան:

«Մինչ Անդրկովկասեան Պատուիրակութիւնը դանդաղում էր, Վրացիք փութով պատրաստւում էին ձեւակերպելու Անդրկովկասի ղաթանումը, որ, կարծես, զգացւում էր օդի մէջ: Մայիսի 26ին, Անդրկովկասեան Սէյմը յայտարարեց ինքն իրեն լուծուած, Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը վերջացած. և նոյն Մայիսի 28ին վրաց Ազգ. Խորհուրդը յայտարարեց

սարսափի ամենազարհուրելին ինգուշների յարձակումներն էին, որոնք միայն թալանելու նպատակ չունէին, այլև կոտորելու, ոչնչացնելու:)

Մայիս 26ին ժողով կար կոնսերվատորիայի դահլիճում և ես այնտեղ էի դնում, երբ ընկայ փախըստականների մեծ հոսանքի մէջ: Տպաւորութիւնը զարհուրելի էր: Պատմութեան հարիւրաւոր մասլ էջերից կանգնում էին առջեւս այս դժբաղդ ժողովուրդի քաշած այսպիսի փախուստները, իրարանցումները, բնաջնջումները:

✓ Կոնսերվատորիայի ժողովը կուսակցական ժողով չէր, հաւաքել էր մեծ բազմութիւն բոլոր լեւեբրից: Պիտի խորհրդակցէին, թէ Հայերն ի՞նչ պիտի անէին Վրաստանի անկախութիւնը յայտարարելուց յետոյ:)
✓ Ես խօսք խնդրեցի և) կարճ նկարագրելով այն, ինչ որ այդ բոլորին կատարուում է զրսում, մեծ փողոցի մէջ, ✓ սասցի) որ այդ աղէտի պատճառն այն է, որ մենք մոռացել ենք մեր պատմական ճակատագիրը: Մայսօր մենք փախչում ենք Ռուսաստանս Բայց ինչո՞ւ, միթէ՞ այստեղ Ռուսաստան չէր. ինչո՞ւ բաժանուեցինք, ինչո՞ւ ուրիշների կուսակցական հաշիւներին ենթարկուեցինք:) Փոքր ենք, տկար և հէնց այդ պատճառով խաղալիք ենք դարձել թուրք փաշաների ձեռքին: ինչո՞ւ չենք յայտարարում, որ մենք մի մասն ենք կազմում այն պետութեան, որ կնքել է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը: Թող այդ պետութիւնն էլ ինքը գործադրէ իր ստորագրած պարտաւորութիւնը, և մենք կարող ենք ապահով լինել, որ Թիւրքերը կը վերցնեն միայն Բաթումը, Կարսը և չեն համարձակուի իրենց թաթը

դնել նաև Ալեքսանդրոպոլի, Երևանի, Թիֆլիսի վրայ: ✓ Մենք ինքներս թուլացրել ու փոքրացրել ենք մեզ, զցել ենք մեզ թշնամու բերանը և զարմանում ենք որ մեզ տրորում են:) Դուրս եկէ՛ք, նայեցէ՛ք այդ փախչող մարդկանց՝ դրանք մեր ժողովուրդն են, ժողովուրդ, որ ոչնչանում է անվերջ փախուստների ճանապարհներին . . . (Մինչև ե՞րբ) ոչնչանայ:

✓ Ինձ պատասխանեցին, թէ բանը բանից անցել է, և Հայերը մենակ ոչինչ չեն կարող անել և նրանց մնում է հետեւել միւսների օրինակին: Եւ այդպէս էլ եղաւ:)

Մինչև ե՞րբ ոչնչանայ: Մինչև այն ժամանակ, երբ Դաշնակցութիւնը կը դադրի գոյութիւն ունենալէ, կը դադրի նստելէ դաղութահայութեան վզին: Երկրի հայ աշխատաւորութիւնը փշրեց այդ արիւնախումբ վիշապին թուսաւոր ժանիքները:

Գաղութահայ աշխատաւոր զանգուածներուն կը մնայ հետեւիլ իրենց եղբայրներուն օրինակին:

Այլապէս, ✓ դաշնակները իրենց Մայիս 28երով, Ապրիլեան սգատօներով, Խանասորի արշաւանքներով, Օսմանեան պանքայի ցոյցերու տարեդարձերով կը շարունակեն յառաջ բերել նոր ջարդեր, նոր զաղթեր ու նոր կատասորօֆներ, այսինքն կազմակերպել հայ աշխատող ու տառապող բազմութիւններու ոչնչացումը:)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԴԱՇՆԱԿ ԺԻՐԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պատժողական «Ձանգ» քերթեց. —

«Օր չի անցնում, որ այս կամ այն թաղամասում մի տուն չի կողոպտուի:

Երեւանի մէջ բոյն են դրել ինչ որ շայկաներ (աւաղակախմբեր), որոնք սիստեմատիկ կերպով ահաբեկման մէջ են դրել ազգաբնակչութիւնը:»

«Յառաջ»-ին (քիւ 24, 1919 թ.) Ս. Վրացեանի խմբագրական. —

«Տաճիկների գործած բարբարոսութեան պակասը լրացնում են մեր բարբարոսները, գիւղական սզրուկները և գանազան աւաղակախին հակումների տէր անձինք, շատ տեղեր կառավարական պաշտօնեաների ծուկ աջակցութեամբ, նոյն իսկ յայտնի գործակցութեամբ:

Գիւղում ոչ օրէնք կայ, ոչ իշխանութիւն: Գիւղը բառիս բուն նշանակութեամբ հեծում է բազմաթիւ սրիկաների ձեռքին: Գիւղացին չի իմանում, ո՞ւմ գիմի, ի՞նչպէս պաշտպանի իր իրաւունքները: Առանց կաշառքի գործ չի կարելի անել, իսկ մեր գիւղացու մէջ ուժ չի մնացել ոչ միայն կաշառք տալու,

ալ և իր սոված գաւակներին մի կտոր հաց անգամ ճարելու:»)

Ն. Աղբալեան («Յառաջ» 1920, քիւ 108, 114). —

«Չարմանալի բան, պետութիւնը ռամկավար, կուսակցութիւնն ու պարլամենտը ռամկավար, պաշտօնէութիւնը ռամկավար, և ռամիկի եղն ու ոչխարը գնում է շնչին գնով հացի դէմ, և մահամերձ երեխան թքօտ մատով ալիւր է լիզում, չկարողանալով հաց թխելուն սպասել: Պիտի հասնի՞ վերջապէս մի զօրեղ բազուկ հորերից հացը հանելու և գոմերից անասունը և բաշխելու կարիքաւորներին: Մի՞թէ սեփականութիւնը թանկ է մարդկային կեանքից և մի՞թէ դարձեալ ժանիքաւորն է այս աշխարհի տէրը, չնայած հանրային և պետական կեանքի խորին յեղաշրջումին:»)

Զինուորական նախարար գեներալ Հախվերեանի N° 13 հրամանագիրը. —

«Ամէն օր ստանում եմ գողոքներ և արձանագրութիւններ զօրքերի կողմից բնակչութեան վրայ կատարուած անկարգութիւնների մասին: Ոչ միայն առանձին զինւորներ, այլև ջոկատներ, ենթասպաների, աւագ ենթասպաների և նոյն իսկ սպաների առաջնորդութեամբ, (մէկ ուրիշ զեկուցում-հրամանագրի մէջ կը յիշուին Գալի Ղազարի և Նժդեհի անունները) անձնիշխանաբար ազգաբնակչութիւնից կը վերցնեն հաց, անասուններ և ուրիշ մթերքներ, կը խլեն նոյնպէս դրամ և արժէքաւոր իրեր, տնային գոյք: Որոնք օր կ'ընդդիմանան կ'ենթարկուին ծեծի և գնդակահարութեան:»

Չեմ կարող թող տալ նման դրութիւն, երբ զօրքերը, որոնք պիտի պաշտպանեն ժողովուրդին արտաքին թշնամիների առաջ, երեսք կը դառնան ժողովրդի թշնամիներ, երբ դժբաղդ ազգաբնակչութիւնը իր իսկ զօրքի անկարգութիւնից փրկուելու համար պատրաստ է փախել Տաճկաստան և ընդունել տաճկահայատակութիւն և մահամերձ կանուցութիւն, միայն թէ ազատուի զօրքերի ասպատակութիւնից...»)

Ալ. Խասիսեան՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» յօդուածագրքին մէջ («Հայրենիք», 1926 թ. մայիս, քիւ 7, էջ 53). —

«Նոյն իսկ մեր անկախութեան ճանաչումը պարզի գերագոյն խորհրդի կողմից մեզ թուում է նրանց կողմից իբրև մի միջոց բուշելիզմի դէմ կոտուելու համար: Այս միտքը մեզ թելագրուում է այն պայմաններից, որոնց մէջ տեղի ունեցաւ այդ յայտարարութիւնը:»

Գեներալիցեան բանակի խայսառակ պարտութեան եւ կարմիր բանակի պանծալի յաղթանակի օրերուն՝ «դիւանագետ» Աւ. Ահարոնեան կը տեսակցի Լոյզ Զորքի եւ Զրչիլի հետ եւ 1920 թուի յունուար 21ին, քիւ 76 նամակին մէջ (Պետական արխիւ, գործ. քիւ 317) կը գրէ արտաքին գործոց նախարար Ալ. Խասիսեանին. —

«Մեզ վճռապէս խոստացան շտապով ուղղմամբերը ուղարկել Հայաստան:»

Բողբելիկների առաջխաղացումը և Գեներալիցեանի անյոյս պարտութիւնը ընդհանուր անհաստատութիւն է

պատճառում քաղաքական շրջաններին: Երկուց են
կրում, որ Արեւելքը մինչեւ իր հեռաւոր անկիւնները
կը բռնկուի բոլշեւիկեան հրդեհով: Աշխատում են
բոլշեւիկների առաջը փակել գէթ կովկասեան լեռնե-
րում: Ադրբեջանի և Արաստանի ներկայացուցիչները
— Թոփչիբաշեւ, Ինչպէս և Չեքիձէն, Շերեթեյիւն և
Աւալով, Կոնստէյլ Սիւպրեմին (Գերագոյն Խորհրդի)
երեք օր առաջ հանդիսաւոր խոստումն արին կուռել
բոլշեւիկների դէմ իրենց բանակներով, եթէ նրանց
զէնք ու ռազմամթերք մատակարարուի: Կոնստէյլ Սիւպ-
րեմը վճռել է նրանց ևս զէնք տալ:»

